

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Husitská teologická fakulta

Bakalářská práce

Typologie teologických témat ve feminismu

Typology of Theological Themes in Feminism

Vedoucí práce
Doc. ThDr. Jiří Vogel, Th.D

Autor práce
Ing. Petra Mojžíšová

Praha 2009

ANOTACE

Bakalářská práce se zabývá jedním z novějších teologických trendů a to pohledem angažovaných žen v teologii – feministickou teologií. Popisuje nejprve vznik feministického hnutí, jeho hlavní směry, cíle, myšlenky a jeho současnou podobu. Dále je exkurzem přímo do typologie feministické teologie a to z mnoha jejích možných úhlů. Obecně je tato práce snahou o přiblížení tématu feministické teologie a rozšíření povědomí o perspektivním teologickém hlasu, který by neměl být přeslechnut.

Klíčová slova: náboženství, zkušenost, ženy, tradice, patriarchát, společnost, feminismus, křesťanství, teologie

ANNOTATION

Bachelor work is concerned on one of new theological trends from perspective of engaged women in theology – feministic theology. At first describes beginning of feministic movement, its main orientations, aims, ideas and its contemporary forms. Furthermore it is excursion directly to theological feminism typology from many views. Generally it is tendency to approach of feministic theology topic and enlargement awareness about perspective theological voice that would not be overheard.

Keywords: religion, experience, women, tradition, patriarchy, society, feminism, christianity, theology

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato bakalářská práce byla umístěna v Ústřední knihovně UK a používána ke studijním účelům.

V Praze dne 16. srpna 2009

Petra Mojžíšová

Poděkování

Děkuji panu Doc. ThDr. Jiří Vogel, Th.D za metodické vedení, odborné rady a podnětné připomínky při vypracování bakalářské práce.

OBSAH

1.	ÚVOD, CÍL A METODIKA PRÁCE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.	FEMINISMUS	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.1.	ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA POJMU	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.2.	HISTORIE FEMINISMU	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.2.1.	PRVNÍ VLNA FEMINISMU	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.2.2.	DRUHÁ VLNA FEMINISMU	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
2.3.	Hlavní proudy současného feminismu	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.	FEMINISTICKÁ TEOLOGIE.....	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.1.	ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA POJMU	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.1.1.	TEOLOGIE ŽENY VERSUS FEMINISTICKÁ TEOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.1.2.	PRONIKÁNÍ FEMINISMU DO TEOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.2.	HISTORIE FEMINISTICKÉ TEOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.3.	Hlavní proudy feministické teologie	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.3.1.	REFORMNÍ FEMINISTICKÁ TEOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.3.2.	RADIKÁLNÍ FEMINISTICKÁ TEOLOGIE (TEOLOGIE OSVOBOZENÍ).....	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.3.3.	FEMINISTICKÁ MATRIARCHÁLNÍ SPIRITUALITA	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.4.	Hlavní cíle feministické teologie	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.5.	FEMINISTICKÝ VÝKLAD BIBLÉ	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.6.	FEMINISTICKÁ CHRISTOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.7.	POSTAVENÍ A ROLE ŽENY V KŘESŤANSTVÍ	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.8.	ŽENSKÝ PRVEK BOŽÍHO JMÉNA	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
3.9.	PŘEHLED AUTORŮ A STĚŽEJNÍCH DĚL FEMINISTICKÉ TEOLOGIE	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
4.	ZÁVĚR A ZHODNOCENÍ VÝZNAMU FEMINISTICKÉ TEOLOGIE...	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
5.	SEZNAM LITERATURY	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.

1. ÚVOD, CÍL A METODIKA PRÁCE

Předmětem bakalářské práce je typologie teologických témat ve feminismu. V úvodu práce je stručně charakterizován pojem feminismus a jeho historický kontext, dále následuje představení jeho hlavních proudů, od těch nejrozšířenějších až po marginální a nově vznikající směry současnosti.

Základem práce jsou pak kapitoly věnované feministické teologii. Popisují aspekty jejího vzniku a vymezení vůči ostatním teologickým disciplínám. Zohledňuje její historické konotace a věnuje se i momentu pronikání feminismu do teologie. Prezentuje hlavní myšlenkové směry a rozdělení do jednotlivých základních proudů, které nejsou zcela ustálené, místy se i prolínají, nicméně v použitých pramenech jsou transparentní.

Práce svým obsahem postihuje i cíle feministické teologie, na něž navazuje část přibližující feministický výklad Bible ve svých mnohých hermeneutických formách.

Jsou zde uvedeny i kapitoly dotýkající se feministického pohledu na christologii a poměrně podrobně se věnuje postavení a roli žen jak ve Starém, tak i v Novém zákoně. Zajímavá je i kapitola otevírající otázku ženského principu v Božím jméně.

Zhodnocení a závěr pak vyjadřuje osobní posouzení výše uváděné problematiky na základě prostudování dostupné literatury, časopisů a elektronických médií. Pokládá si také otázky a vyvolává diskusi, na jejímž počátku je vždy dialog mezi člověkem a jeho vlastní vírou.

Cílem bakalářské práce je osvětlit hlavní ideje feminismu a v návaznosti na ně popsat a přiblížit myšlenky feministické teologie, která vznikla na podhoubí emancipačních hnutí žen více než před sto lety. Skrze typologizaci jednotlivých uváděných proudů pak nastínit velkou variabilitu feministických témat v současné teologii.

Při zpracování tématu bakalářské práce byla základní metodou práce se zdroji, ať už tištěnými tak elektronickými, které jsou věnované dané problematice. Jednalo se o shromáždění relevantních informací souvisejících s feminismem, jeho směry a feministickou teologií v celé její šíři. Sběr sekundárních dat probíhal formou návštěv knihoven a v neposlední řadě byl zdrojem internet.

2. FEMINISMUS

2.1. Základní charakteristika pojmu

„Feminismus (z lat. femina, žena) je název pro komplex ideologií, sociálních teorií a politických hnutí, jejichž cílem je popis, výzkum a potírání jevů, které lze považovat za projevy a součást utlačování žen z důvodu jejich pohlavní příslušnosti. Pojem feminismus je relativně mladý, jelikož sahá do druhé poloviny 20. století, kdy se dostal do popředí všeobecného zájmu. Dříve se pro feminismus používalo označení ženské hnutí. Feministické hnutí je velice rozmanité a štěpí se na mnoho křídel a směrů - od umírněných hnutí prosazujících „pouze“ základní lidská práva pro ženy např. v radikálních muslimských zemích, či dříve v oblastech západního světa až po nejradikálnější směry feminismu, které jdou až k popírání jakýchkoliv rozdílů v dispozicích pohlaví nebo propagují vyloženě nepřátelský přístup k mužům.“¹

„Pojem feminismu je ve společnosti běžně vysvětlován jako hnutí za emancipaci žen, ale v dnešní době se feminismus zabývá mnohem širším spektrem témat, proto se již ani nedá hovořit o feminismu v jednotném čísle.“²

„Feminismus v širším významu slova znamená zájem o společenskou roli žen ve vztahu k mužům ve společnostech minulých i současných, vycházející z přesvědčení, že ženy trpí a trpěly mnoha nespravedlnostmi v důsledku svého pohlaví. Feminismus je ideologie, která obsáhla všechny náležitosti lidského vědění a konání a snaží se k nim nalézt feministické stanovisko. Své kořeny má v anglosaských zemích, kde vrcholil ve dvou vlnách. V dějinách zemí třetího světa se také vyskytují ženská hnutí, ale nejsou spojována s feminismem, který je novodobým západním konceptem.

Cílem feminismu jako společenského hnutí je odstranění společenských vztahů, charakterizovaných převládající úlohou muže v hospodářství, společnosti a rodině. Feministická teorie přijímá pro toto nevýhodné postavení žen název patriarchát. Feminismus kritizuje a problematizuje současnou zaběhlou praxi, která je vnímána jako přirozená a normální. Účelem feministické teorie je popsat příčiny omezení žen v některých společenských oblastech, a tím přispět k odstranění této diskriminace.“³

¹ Wikipedia [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>

² VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. ABC Feminismu. Brno : Nesehnutí, 2004. 232 s. ISBN 80-903228-3-2. s. 185

³ NOVÁK, T.. • nb.vse.cz/kfil/eglogos/student/novak1.htm [online]. [2000-2009] [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <• nb.vse.cz/kfil/eglogos/student/novak1.htm>. ISSN 1121-0442.

„Feminismus - slovo, se kterým se váže řada mýtů. Vlastní pojmenování feminismus není v současnosti úplně správné. Vhodnější je hovořit spíše o feminismech v množném čísle. Jde totiž o velmi diverzifikovaný směr a požadavky jednotlivých proudů mohou také stát dokonce proti sobě. Dá se říci, že společným znakem jednotlivých směrů je přesvědčení o nižším postavení žen ve společnosti oproti mužům. Představy, jak tuto nerovnost odstranit se však v jednotlivých proudech rozcházejí. Neexistuje také zcela konsensus o tom, jak chápat pojem rovnost. Dalším společným znakem všech proudů může být také historie feminismu.“⁴

2.2. Historie feminismu

2.2.1. První vlna feminismu

První vlna feminismu probíhala od poslední třetiny 18. století asi do roku 1930. Její představitelky volaly po přiznání základních práv, které moderní společnost deklarativně přisuzovala „všem lidem“, ve skutečnosti však jen části mužů a žádné ženě. Jednalo se o základní občanská a politická práva (právo volit, na vzdělání, právo na majetek atd.). Ve formě masového hnutí ženy se svými požadavky veřejně vystoupily za velké Francouzské revoluce, přednesly je Konventu, ten je však nevyslyšel a navíc sáhl k dalšímu omezení práv žen. Deklarace práv ženy dráždila revolucionáře různých směrů, protože politická angažovanost byla považována za zhoubnou pro dobré mravy nové společnosti. V Anglii se o století později začalo ženám bojujícím za volební právo říkat sufražetky (suffrage – volební právo).⁵

„K řadě změn pak došlo při přechodu společnosti od feudální k moderní. Zatímco v té feudální záleželo na tom, v jaké rodině se jedinec narodí, protože jak muž tak i ženy museli v zájmu přežití tvrdě pracovat v té moderní začala rovnoprávnost mezi stavy, ale do značné míry záleželo zda se člověk narodil jako muž či žena. Měřítkem všeho se v moderní době stávají peníze. Muži pracují a žijí ve veřejném prostoru, ženy se starají o potomky a domácnost a jsou tak izolovány od společnosti. Moderní doba měla velké ideály, ale realizovala je pouze po mužské linii. Právě na to reagovalo ženské hnutí.“⁴

⁴ *Feminismus.cz* [online]. 2003- , 15.7.2009 [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <• <http://www.feminismus.cz/historie.shtml?x=115239>>.

⁵ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s.170

První vlna feminismu tak končí přibližně rokem 1930 a to především ze dvou důvodů. Prvním je, že hlavní cíle (volební právo, právo na majetek) byly splněny. Druhým a neméně závažným byla celosvětová ekonomická krize a následný nástup fašismu, který přiměl ženy věnovat se jiným a palčivějším společenským otázkám.

Hlavními mysliteli/myslitelkami první vlny ve světě byli:

- John Stuart Mill (1806 – 1873), který v díle *Poddanství žen* analyzuje právní postavení žen a jejich podřízenou roli vyplývající z tradice;
- M. Wollstonecraft (1759 – 1797), která v díle *Obhajoba ženských práv* upozorňuje na skutečnost, že ženy jsou do svých rolí tlačeny prostřednictvím společenských tradic a výchovy.⁶

První vlna světového feminismu byla poměrně samozřejmou součástí českého života. V předkomunistické éře byly české feministky aktivně zapojeny do mezinárodních sítí. V devatenáctém století to pak byli především M.D. Rettigová, T.G.Masaryk, Vojta Náprstek, Karolina Světlá a Eliška Krásnohorská. Ve století dvacátém pak F. Plamínková, K. Máchová, B. Viková – Kunětická. Zdá se, že první republika se stala dodnes nepřekonaným „zlatým věkem“ feminismu v Čechách. Studované ženy se začaly lépe oblékat, protože na to měly více času než vdané a často také více peněz, protože čím dál tím více pronikaly do lépe placených zaměstnání. Měly také více volného času na spolky, četbu, na cestování. I vdané ženy se začaly více věnovat veřejnému životu, protože většinu doby strávenou v manželství už nerodily děti. Na Pražském hradě sídlil prezident, který se hlásil k myšlence úplné rovnosti žen ve společnosti i v rodině. Ženy získaly v roce 1919 volební právo. V senátu, parlamentu i pražské městské radě zasedaly poslankyně za různé politické strany. I intelektuálské kruhy přijaly mezi sebe ženu nejen jako muži rovnou, nýbrž i jako stejně s ním ceněnou⁷

⁶ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 186

⁷ HORSKÁ, Pavla. *Naše prababičky feministky*. [s.l.] : [s.n.], 1999. 124 s. ISBN 80-7106-380-0.s. 116n

2.2.2. Druhá vlna feminismu

Následná vlna se datuje přibližně od 60. let 20. století. Masové podoby nabyla koncem 60. let v souvislosti s hnutím hippie, které důsledně odmítalo i měšťanský model uzavřené rodiny a roli ženy v ní. Součástí tohoto postoje byl i požadavek, aby ženy o sobě rozhodovaly samy.

V té době se ve feminismu prosazují dvě základní roviny, v nichž se začíná hledat původ nerovnosti mezi pohlavími. Na kulturní (instituce, jazyk, chování atd.) a psychologickou rovinu. Psychologická se snaží odpovědět na otázky, jak neseme mužství či ženství v sobě, kde se bere, jak jej v sobě reprodukuje a jak na základě toho vypadají mezilidské vztahy. Na tomto poli sehrála nemalou roli psychoanalýza. Dalším důležitým znakem druhé vlny feminismu je tzv. zaměření na ženu. Jedná se o něco historicky bezprecedentního. Až v té době totiž byly vytvořeny předpoklady pro to, aby ženy promluvily artikulací vlastní zkušenosti (např. mateřský feminismus).

V průběhu 80. let dvacátého století došlo na poli feministických studií k důležitému posunu, kdy feministická teorie byla nucena reagovat na všeobecnou kritiku politiky identity. Samotná feministická analýza a výzkum dospěly ke kritickému uvědomění si teoretických i praktických problémů, které plynou ze zevšeobecnování podstaty ženství. Důsledkem toho byla zásadní transformace otázek feministické teorie.

Vývoj tzv. druhé vlny nás zcela minul, neboť začal a nejmohutněji se rozvinul v době, kdy u nás vládl komunistický režim. Ten tento velmi vlivný myšlenkový proud do českého prostředí vůbec nepustil.

Významný rozdíl v ideovém obsahu a cílem první a druhé vlny feministického hnutí spočívá v tom, že druhá vlna přinesla a již také rozpracovala zcela nová témata a teoretické přístupy.⁸

V současné době lze prakticky hovořit o tzv. třetí vlně feminismu, která tak reaguje na změny ve společnosti, hledá další nová témata a reaguje na aktuální otázky.

⁸ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 175nn

2.3. Hlavní proudy současného feminismu

Asi nejznámější a nejrozšířenější rozdělení pohledů na feminismus současnosti vytvořila socioložka Judith Lorberová, která rozlišuje tři základní typy či vlny feministické teorie:

- a) **reformní feminismus** – patří sem směry, které zdůrazňují podobnosti mezi ženami a muži a usilují o poskytnutí stejných možností účasti (mužům i ženám) na společenském dění. Je zde patrná snaha o proniknutí do patriarchálního systému a změnit jej prostřednictvím úprav zákonů a ekonomických možností. Důraz je kladen na osobní volbu žen a ne důsledek strukturální genderové nerovnosti společnosti;⁸

Tato skupina zahrnuje liberální feminismus, marxistický (socialistický) feminismus a feminismus rozvojový.

- **liberální feminismus** – nejsilnější proud podporující rovnoprávnost žen, bojuje za jejich možnost prosazovat se jako muži podle individuálních předpokladů a zájmů. Dlouho byl jediným převládajícím feministickým proudem, v jehož znamení probíhala první vlna. Domnívá se, že na začátku jsou všechny osoby stejné a jejich pozdější rozdělení je především důsledkem vlivu odlišného prostředí a výchovy. Východisko vidí především v postupné změně nahlížení jedinců na daný problém a v odmítání rozdílných sociálních rolí žen a mužů. Obě pohlaví by se měla snažit tyto stereotypy prolamovat, sociální role zbavit jejich protikladnosti a naopak brát v úvahu společné prvky. Dialog či spolupráci s muži proto považuje za důležitý a přínosný. Preferuje plynulé postupné reformy před radikální revolucí a věnuje se zejména změnám zákonů;⁹

Liberální feminismus se zabývá téměř výhradně otázkou rovnocenného zákona a práv. Tento druh feminismu je relevantní zejména v zemích, kde pro ženy a muže stále platí rozdílné zákony.⁸

⁸ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 175nn, s. 203

⁹ *Wikipedia* [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>>.

- **marxistický (socialistický) feminismus** – transformuje Marxovu kritiku kapitalistického útlaku a aplikuje ji na postavení žen. Zaměřuje se na ekonomické aspekty života a prosazuje zejména rovné přístupy žen k zaměstnání a k finančním zdrojům obecně – pouze na základě ekonomické nezávislosti se žena může stát nezávislou a rovnoprávnou i v dalších rovinách. Východisko vidí pouze ve změně struktury společnosti jako takové, v odstranění sociální nespravedlnosti, k čemuž je možné dospět nikoli na základě reform, ale pouze revoluční cestou;⁹
- **rozvojový feminismus** - zaměřuje se na specifické problémy a potřeby žen v hospodářsky rozvojových zemích. Klade důraz na tradiční kulturní rámec zemí, ve kterých existuje a snaží se prosadit feministické myšlenky v souladu s kulturními hodnotami dané společnosti;¹⁰

b) feminismy odporu – nesnaží se o změnu strukturální podstaty společnosti, ale diskriminaci žen doporučují řešit pouze vytvářením vlastního světa. Směry v této skupině zdůrazňují, že zajištění formálních zákonných práv je ovlivněno reálnou nadvládou mužů ve všech sférách společnosti (veřejné i soukromé). Dále tyto směry zkoumají rozdíly v myšlení a prožívání mezi ženami a muži a vyzývají tak ženy, aby se vymanily z nadvlády zakládáním samostatných, výlučně ženských organizací a komunit. Tato skupina zahrnuje především radikální feminismus a některé další směry;⁹

- **radikální feminismus** – vychází z přesvědčení, že ženy jsou na všech rovinách utlačovány muži, což je důsledkem patriarchálního uspořádání naší společnosti. Zaměřuje se především na otázku sexuálního vykořisťování a zneužívání žen muži. Zásadně se dívá na realitu z hlediska žen a dialog s muži odmítá. V důsledku tak převrací a radikalizuje dosavadní dualistický model. Budoucnost spatřuje v režii žen, v opětovném nastolení matriarchátu. Charakteristickým znakem je také prolomení hranic mezi soukromým a veřejným (politickým) životem, neboť útlak se primárně projevuje v rodině. Jednoznačně se kloní k radikálním formám politického boje za osvobození žen;⁹

⁹ *Wikipedia* [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>>.

¹⁰ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 204

- **hlediskový (stand-point) feminismus** – jeho podstatou je ukotvení v sexuální dělbě práce mezi pohlavími. Ženská zkušenost by měla být podstatou snahy o změnu společnosti;
- **lesbický feminismus;**
- **psychoanalytický feminismus;** ¹¹

c) **genderově motivaná vzpoura** – především v 90. letech dvacátého století se rozvíjejí feministické teorie genderově motivované vzpoury. Největším přínosem je pak důraz na propojenost genderu a dalších kategorií společenských nerovností jako je např. rasa, etnikum, společenské postavení, sexuální orientace apod.¹²

Patří sem multirasový a mužský feminismus, queer teorie a další nové směry.

- **multirasový feminismus** – řeší problém diskriminace žen v kombinaci s řešením pozice různých etnických skupin a analyzuje, jakým způsobem takové pozice ovlivňují životní možnosti, volby a způsoby chování jednotlivých lidí a skupin;
- **mužský feminismus** – zaměřuje se na analýzu postavení jedinců ve společnosti a ukazuje, že různé společenské a politické pozice jednotlivých subjektů se promítají odlišně do relativního zvýhodnění či nezvýhodnění žen a mužů;
- **queer theory** – klade důraz na osobní performanci identity v kontextu sexuality, východiska vycházejí z postmoderního feminismu.¹²

Mezi další, neméně zajímavé a rychle se rozvíjející, směry bezpochyby patří: ekofeminismus, poststrukturalní nebo také postmoderní feminismus, anarchofeminismus, kyberfeminismus a spirituální (náboženský) feminismus.

- **ekofeminismus** – odkazuje na souvislost nadvlády mužů a porobení jak síly a energie žen, tak přírody. Zabývá se feministickou kritikou vztahu člověka k přírodě a genderovou analýzou politiky životního prostředí. Hlavními zájmovými směry ekofeminismu jsou snahy o spravedlivé zacházení s marginálními skupinami (i práva nenarozených dětí), hierarchické myšlení a duální dělení hodnot a třetí kritika ekofeminismu je namířena proti arogantní nadřazenosti: tedy představě, že ten, kdo je silnější, se může prohlásit za lepšího a

¹¹ Wikipedia [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>>.

¹² VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 207

páchat případně násilí na slabších – ženách, dětech, přírodě. Ekofeministky místo prosazování síly a soutěživosti nabízejí vzájemnou spolupráci a etiku péče o bližního.¹³

- **poststrukturální / postmoderní feminismus** – dívá se na gender jako na role, které hrajeme podle určitých scénářů jak to vyžadují konkrétní situace. Gender (a bytí mužem či ženou) je tedy nestálá identita, neboť naše mužství a ženství nabírá a ztrácí na významu podle toho, v jakém kontextu je vnímáme a hodnotíme. Z postmoderního feminismu vychází tzv. queer teorie, která k tomuto myšlenkovému proudu dodala důraz na osobní performanci identity v kontextu sexuality.¹³
- **anarchofeminismus** – připomíná rovnost žen a mužů v souvislosti s ostrou kritikou kapitalistického systému.¹⁴
- **kyberfeminismus** – tento směr feministické analýzy se zabývá studiem médií, komunikačních systémů a informačních technologií, tzv. infospolečností a realizací jedinců a skupin v kyberprostoru. Kyberfeminismus poukazuje na to, že svět informačních a komunikačních technologií, který je často nesprávně redukován pouze na prostředí internetu, daleko přesahuje hranice techniky a technologie. Tyto technologie zasahují a ovlivňují všechny složky společnosti a zásadním způsobem ovlivňují celosvětovou budoucnost a aspekty našeho žití, jako jsou trh práce, politika, systém vzdělávání, světová diplomacie a válečné konflikty, organizovaný zločin apod.). Také nové směry v umění a způsoby využívání volného času. Svou anonymitou, možností odstupu a absencí audiovizuální stránky je svět internetu zdánlivě nezávislý na genderových stereotypech pohlaví. Nicméně kyberfeminismus si klade otázky, do jaké míry se ukotvené principy tradiční genderové nerovnosti odrážejí i v nově vznikajících strukturách informačních a komunikačních technologií. Stejně tak ale také kyberfeminismus také odhaluje, jaké nové možnosti informační a komunikační technologie přinášejí pro změnu genderového myšlení společnosti a podmínky postavení žen v ní.¹⁵
- **spirituální (náboženský) feminismus** – věnuje se různým duchovním směrům a odmítá patriarchální náboženství a jejich nařízení, která diskriminují ženy. Nejvýznamnějším tématem, jež feministické spiritualistky sdílejí a které

¹³ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 209

¹⁴ *Wikipedia* [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>>.

¹⁵ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 211

prostupuje feministickou spiritualitu všeobecně, je odmítnutí dualismu patriarchálních náboženství. Znamená to, že zatímco hlavní patriarchální tradice oddělují Boha a svět, posvátné a profánní, ducha a tělo (nebo přírodu) a nahlíží na ně jako na navzájem odlišné, feministky proti tomu zdůrazňují jednotu ducha a přírody a za zdroj spirituality považují zkušenost. Feministické spiritualistky kritizují napětí mezi polaritami, v němž jsou lidské bytosti nuceny se pohybovat v rámci tradičních patriarchálních náboženství. Podle nich jsou tyto náboženské systémy modelem nadvlády, protože tento pohled na svět rozděluje realitu do dvou rovin, které nejsou rovnocenné, ale jedna z nich je nadřazená a druhá podřízená. Kromě feministické kritiky samotné, ženská spiritualita nabízí také alternativní rituály, liturgie a formy uctívání soustředěné kolem ženského principu (např. mateřství). Nedílnou součástí feministické spirituality je snaha rozvíjet v lidech uvědomění týkající se jejich zařazení do společenské struktury.¹⁶

Tak jak feminismus pronikal do všech různých sfér společenského života, zákonitě došlo i k jeho proniknutí do náboženství, v užším smyslu do křesťanství, a to nejprve v oblasti výše zmíněného spirituálního či náboženského feminismu, který posléze vyústil v samostatnou teologickou disciplínu v podobě feministické teologie.

¹⁶ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 210

3. FEMINISTICKÁ TEOLOGIE

3.1. Základní charakteristika pojmu

„Stejně jako neexistuje jen jediný typ feminismu, není ani jen jedna feministická teologie. Přesnější je hovořit o feministických teologiích v plurálu. Vznikají v různých kontextech a mají různé důrazy a zabarvení.“¹⁷

„Feministická teologie, která představuje jeden ze současných způsobů teologické reflexe, je jev značně rozrůzněný. Bylo by vlastně třeba pojednat o řadě feministických teologií... Ve svém nejvlastnějším jádru je feministická teologie určitým pochopením transcendence.“¹⁸

„Řekne-li se feministická teologie, vzbudí to v řadě lidí jednoznačně odsuzující nebo posměšné pocity. V jiných se zase vzedme vlna nadšení pro cosi nového, co představuje alternativu k tradičním koncepcím. Feministická teologie však není něco, co by šlo uchopit do pevně vymezené formy. Je to spíše termín zastřešující širokou paletu směrů, názorů a přístupů k teologii, kterým je společné pouze to, že nějak zohledňují téma žena.“¹⁹

„Feministická teologie je součástí proudu teologií osvobození, v jejichž zorném úhlu jsou skupiny (ať už žen, mužů či dětí) znevýhodňované na základě sociálního postavení, rasy, národa nebo pohlaví.“²⁰

„Feministická teologie je dnes při vši vnitřní pluralitě obecně uznávaným typem reformní a progresivní teologie s výrazným prorockým a kritickým nábojem, kterému je, i podle mínění jinak orientovaných teologů, potřeba vážně naslouchat.“²¹

Základním principem feministické teologie je prosazování plné lidskosti žen. Cokoliv ji odmítá, snižuje nebo zkresluje je hodnoceno jako nenapravitelné. Feministická teologie je založena na kulturní tradici zahrnující předkřesťanská náboženství potlačená posléze judaismem a křesťanstvím, biblickými prorocstvími, křesťanskou dogmatickou teologií a následně i moderním západním povědomím převzatým do našeho kulturního dědictví.²²

¹⁷ OPOČENSKÁ, J.. *Feminismus.cz* [online]. 2003- , 15.7.2009 [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <<http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=115239>>.

¹⁸ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy*. [s.l.] : Kalich, 1995. 158 s. ISBN 80-7017-912-0. s. 9, 12

¹⁹ MACHULA, T.. *Katolický týdeník* [online]. 2004- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=218>>.

²⁰ *Getsemany* [online]. 2006- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.getsemany.cz/node/817>>.

²¹ HOŠEK, Pavel. *Cesty feministické teologie*. *Dingir*. 1.1.2008, č. 3, s. 88.

²² RUETHER RADFORD, Rosemary. *Sexism and God - Talk*. [s.l.] : [s.n.], 1989. 289 s., s. 18 (vlastní překlad)

3.1.1. Teologie ženy versus feministická teologie

Feministická teologie není totožná s termínem teologie ženy. Feministická teologie je směrem k teologii žen i poměrně kritická a to především pro její jednostrannost a androcentrismus. Byla vytvořena mužskými teology, kteří nevypracovali žádnou „teologii muže“ nebo „teologii mužskosti“ a navíc, z důvodů svého původu nekritickým způsobem používala představy a mentální schémata převzatá z existující patriarchální kultury. O mnoho korektnější byl pak z metodologického pohledu Karl Barth, který jeden úsek své *Církevní dogmatiky* věnoval antropologii pohlaví, ve které proti sobě postavil antropologické téma muže a ženy. Ale ani jeho pojednání z obsahového hlediska nebylo bez mentálních schémat odvozených právě z patriarchální kultury.²³

„Pokud byla „teologie ženy“ jen úsměvným zákonem orchidejí, který slušně vychovaní neženatí teologové pěstovali pro svoje potěšení v lese teologických disciplín, feministická teologie je teologií žen a křesťanek, které se odvažují na cestu ke svobodě. Nechce být jednostranná a představuje se jako příspěvek do prostoru teologie integrality. Feministická teologie není tedy nová, opravená verze „teologie ženy“, jen proto že pochází z odlišné kulturní a církevní situace a postupuje metodologií založenou na novém vztahu mezi teorií a praxí. Nedá se hovořit ani o „ženské teologii“, výraz, který se nepoužívá, a pokud by se používal, sloužil by leda k prohlubování stereotypů, které se feministická teologie snaží spíše stírat.“²³

„Stěží se dá hovořit o jedné feministické teologii, ale zde je nutno osvětlit dva termíny, které se mohou zaměňovat, ačkoliv každý vystihuje něco jiného. Co je v nich ale shodné, to je subjekt i objekt jejich bádání. Tím je zde pochopitelně žena. Nutnost propojení subjektu a objektu vyplývá z toho, že teologii dosud pěstovali především muži. Dokonce když se zkoumaly problémy týkající se žen nebo když se badatelé zabývali otázkami lidského bytí, stvořeného Bohem, byla to teologie, která chápala ženy vždy jen jako předmět, ne jako podmět. Z tohoto důvodu feministická teologie odmítá označení „ženská teologie“, protože nepřijímá to spojení, jež dosud určovalo hermeneutický střed teologie. Odmítá též označení „teologie ženy“, protože taková teologie ve vztahu k ženě se snaží hodnotit ženskost tak, aby ještě více zdůraznila rozdílnost ženy a muže. Feministická teologie soudí, že takové pojetí mnohem více zdůrazňuje dichotomii mezi ženou a mužem,

²³ GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. storočia*. s. 321 (vlastní překlad)

než aby uvažovala o jejich rovnosti jako lidských osob. Teologie v průběhu dějin ospravedlňovala nerovnost mezi ženou a mužem, když ztotožňovala identitu ženy s její anatomickou skladbou. Tato myšlenka se stala záminkou pro zařazení ženy na druhé místo ve společnosti. „Teologie ženy“ je ostatně problematická i z toho důvodu, že dost jednoduchým způsobem ztotožňuje ženu s ženskostí a muže s mužskostí, zatímco antropologie učí, že ženské i mužské prvky existují v každé lidské bytosti, přes jejich rozdílný vývoj u ženy a muže. Podle feministických teoložek zaujímá ústřední místo v teologii reflexe o historických zkušenostech ženy. Je to reakce proti teologii, jež hledá „podstatu ženy“ a nebere v úvahu její skutečnou existenci. Předmětem feministické teologie je rozbor vztahu mezi sociálně církevními zkušenostmi žen, křesťanskou vírou a teologií. Feministická teologie je kontextuální, jejím předmětem je historičnost situací ze života a současně i jejich teologická interpretace.“²⁴

3.1.2. Pronikání feminismu do teologie

„K pokusu o charakteristiku feministické teologie musíme postupovat ze široka, abychom se neoprávněně nesoustředili pouze na část problému. Lze říci, že feminismus se v teologii objevuje ze dvou základních důvodů. Prvním je odpor vůči myšlení, které ženy ponižuje. To je spatřováno např. v biblických výrociích jako "žena má v církvi mlčet" (1Kor 14,34), "muž je odleskem slávy Boží, žena odleskem slávy mužovy" (1Kor 11,7) nebo "učit ženě nedovolují" (1Tim 2,12). Přestože se upozorňuje, že teologové se často mylí a novozákonní výroky apoštola Pavla je třeba brát v kontextu celého Písma i doby, v níž byly sepsány, zůstává v mnoha čtenářích (a pochopitelně hlavně v ženách) pocit jisté frustrace a odporu. A tak se objevují radikální výčitky údajného sexistického a patriarchálního myšlení, které proniká Bibli i celou teologickou tradicí. Druhým důvodem pro zrod feministické teologie je fakt, že až na některé výjimky bylo teologické myšlení v dějinách omezeno na muže. A protože se psychologie muže a ženy významně odlišuje, je "teologie mužů" pocíťována jako jednostranná a vzniká snaha doplnit ji teologickým myšlením vnášejícím do problematiky specificky ženské pohledy. Tento názor se může promítnout z teologie až do církevní praxe, často do volání po zapojení žen do církevních služeb, jako je kazatelská a kněžská služba.

²⁴ PEREIRO, Teresa. Feministická teologie. *Teologické texty* [online]. 1994, č. 5 [cit. 2009-07-12], s. 150-153. Dostupný z WWW: <<http://www.teologicketexty.cz/casopis/1994-5/Feministicka-teologie/152>>. s. 152

Tyto názory se začaly výrazněji prosazovat v protestantských společnostech v devatenáctém století a přes odpor, který vzbuzovaly, vyústily do postupného přijetí teologického vzdělání a ordinace žen. V mnoha jazycích začal být v teologii respektován zvyk nezdůrazňovat patriarchální termíny a pohledy. Jakýmsi heslem feministické teologie se stal verš z listu Galatským 3,28: "Není už rozdíl mezi Židem a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou." V katolické církvi přišla vlna feminismu v teologii později. Akceptováno bylo jak teologické vzdělání laiků (mužů i žen), tak citlivější přístup k některým věroučným a liturgickým jazykovým formulacím, kde je to možné. Naproti tomu bylo kněžské svěcení žen papežem opakovaně odmítnuto jako něco, k čemu církev nemá pravomoc. Mezi feministickou teologií (jak v katolické, tak nekatolické podobě) tedy patří celá řada proudů, z nichž některé jsou naprosto nepřijatelné, další diskutabilní, a jiné naopak obohacující.²⁵

3.2. Historie feministické teologie

„Feministická teologie se zrodila z emancipačních hnutí na sklonku 19. století. Tato hnutí se zaměřovala na několik oblastí společenské nespravedlnosti: bojovala za všeobecné volební právo, za odstranění otroctví, za rovnoprávnost v přístupu ke vzdělání atd. V čele těchto hnutí působily vedle mužů také angažované věřící ženy. Také proto se důležitou součástí programu emancipačních hnutí stalo zlepšení společenského postavení žen a odstranění historických křivd a nerovnoprávností, vyplývajících z přetrvávajícího patriarchálního uspořádání společnosti.“²⁶

„Angažovanost laiků ve světě církevních společenství působí prohloubení jejich svazků s církví. Tak i křesťanské organizace žen, zapojené do diskusních skupin, ovlivňovaly teologické myšlení. To vše je příčinou vzniku feministické teologie.“²⁵

Za symbolický okamžik zrodu feministické teologie je možné považovat publikaci obsáhlého komentáře k biblickým pasážím, zabývajícím se ženskou tematikou, vydaného

²⁵ MACHULA, T.. *Katolický týdeník* [online]. 2004- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=218>>.

²⁶ PEREIRO, Teresa. *Feministická teologie. Teologické texty* [online]. 1994, č. 5 [cit. 2009-07-12], s. 150-153. Dostupný z WWW: <<http://www.teologicketexty.cz/casopis/1994-5/Feministicka-teologie/152>>. s.152

koncem 19. století pod názvem *Woman's Bible* (Bible ženy), který připravil tým spolupracovnic pod vedením americké aktivistky Elizabeth Cady Stantonové.

Na katolickém poli je třeba připomenout založení *Mezinárodní aliance Jany z Arku* ve Velké Británii v roce 1911, která byla jednou z prvních feministických organizací na katolickém poli a která si vytyčila úkol zajistit rovnost mužů a žen ve všech sférách života. Další důležitou etapu bylo možno zaregistrovat na přelomu padesátých a šedesátých let dvacátého století, kdy se hlavní proudy protestantských církví rozhodly připustit k vysvěcení i ženy. Termín feministická teologie je však spojován až s dobou začátku 70. let 20. století, kdy dochází k jejímu jasnějšímu vymezení.²⁷

3.3. Hlavní proudy feministické teologie

Rozdělení do hlavních směrů feministické teologie je v závislosti na zdroji pokaždé trochu jiné. Tato práce ukazuje nejrozšířenější typologii v literatuře nejvíce uváděnou.

3.3.1. Reformní feministická teologie

„Cílem reformního směru a jeho stoupenkyň je otevírat církevní a synagogální společenství přínosu obsaženému ve víře a teologické reflexi žen. Usilují o větší přístup žen k teologickému vzdělání, o ordinaci a větší možnosti angažování se v církevních a synagogálních strukturách. Tyto ženy jsou přesvědčeny, že židovství a křesťanství obsahuje dosud nevyužité možnosti pro revizi tradiční teologie, že rovnost pohlaví je pravým smyslem Bible a že tento fakt se může stát ještě zřetelnější jejím lepším překladem a exegezí. Silný důraz pak klade na mezikonfesijní spolupráci. Pod vlivem vlastních zkušeností s vlastním církevním nebo synagogálním společenstvím se často radikalizují.“²⁸

„Stoupenkyně této teologické orientace se snaží Bibli křesťanskou teologickou tradici spíše rehabilitovat a loajálně reinterpretovat, a to zejména akcentováním pozapomenutých nebo přehlížených momentů biblické tradice, které ve skutečnosti patriarchální struktury relativizují a potenciálně překračují. Emancipační program

²⁷ GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. storočia*. s. 319 (vlastní překlad)

²⁸ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s. 9

*feministického hnutí je v pojetí těchto teoložek vlastně návratem k prvotnímu křesťanství, důsledným příklonem k původnímu poselství Bible.*²⁹

Tento proud se nachází výslovně uvnitř biblicko-křesťanské tradice a jejích institucí, kde hodlá vykonávat prorockou funkci v konfrontaci jednak se společností, ale také, a to především, s církví samotnou.³⁰

3.3.2. Radikální feministická teologie (teologie osvobození)

*„Tento směr usiluje o radikálnost v původním smyslu slova – o dobrání se kořenů židovské a křesťanské víry. Odtud je pak potřeba směřovat k obnově. Bohoslovky zastávající tento směr jsou přesvědčeny, že v biblické víře se vyskytuje kritická transformující se tradice, která může být základem osvobození žen a mužů od sexismu. Shledávají také, že tato tradice existuje v biblické a teologické minulosti konfliktnějším způsobem, než jak o tom soudí reformní směr. Jako je společnost rozdělena třídními, rasovými a sexuálními hierarchiemi, tak i uvnitř církve a teologií probíhá rozdělení mezi ideologickým užitím náboženství, které má sloužit obhajobě vládnoucích skupin a mezi prorockými tradicemi, které takové užití (či zneužití) odhalují. Tento směr respektuje židovsko-křesťanskou tradici jako důležitý zdroj orientace a staví na biblickém základu, avšak bez absolutní výlučnosti. To znamená, že tato teologická reflexe je otevřená také vůči mimokřesťanským tradicím a symbolům. Studuje kanonické knihy biblické ale i díla deuterokanonická – včetně těch, která byla církví odsouzena jako heretická.*³¹

„Stoupenkyně tohoto modelu přistupují k věcné kritice patriarchálních rysů biblické tradice. Tato tradice se ovšem jako celek polemicky neodmítá, přistupuje se k ní však diferencovaně. Některé její rysy jsou kategoricky odsuzovány, na druhé straně nacházejí zastánkyně tohoto proudu v biblické tradici i inspirující vize a motivy. Ty ve svých nejhlubších intencích odpovídají záměru emancipačních a osvobozujících hnutí, usilujících o transformaci společnosti a její spravedlivé uspořádání. Například tradice o vysvobození Izraelitů z egyptského otroctví, dále reformátorská kázání izraelských

²⁹ HOŠEK, Pavel. Cesty feministické teologie. *Dingir*. 1.1.2008, č. 3, s. 87.

³⁰ GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. Storočia*. s. 323 (vlastní překlad)

³¹ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s.9n

*proroků, Ježíšův vztah k ženám, působení žen v novozákonních obcích apod. Tyto a další momenty biblické tradice je podle stoupenkyň reformního modelu potřeba ocenit, vyzdvihnout a využít při současném úsilí o proměnu společenského uspořádání.*³²

3.3.3. Feministická matriarchální spiritualita

*„Jedná se o kulturněkritický směr feministické teologie. Odmítá myšlenku, že by v Bibli nebo církevních dějinách existovala jakákoliv kritická nebo mesiánská tradice, která by pro ženy byla relevantní. Židovství a křesťanství prý existuje jen proto, aby posvětilo patriarchát. Ženy, které hledají tuto spiritualitu, opouštějí klasické náboženské instituce. Chtějí znovu obnovit nebo vytvořit náboženství, které by ve svém středu mělo ženský element. Obracejí se proto zpět do pradávne předpatriarchální minulosti lidstva a usilují o obnovu kultu bohyně matky. Věří totiž, že v dějinách nikdy zcela nevytizel a přežíval jako pronásledované náboženství až do dnešních dnů (čarodějnictví). Ze starých rituálů si vybírá to, co potvrzuje svébytnost a identitu žen, jejich tělo, jejich přirozené životní procesy, sílu, vůli, citlivý vztah k přírodě a vzájemný vztah sesterství.*³³

Tento proud je také známý pod jménem „náboženství Bohyně“ anebo „spiritualita Bohyně“. Opětovně přijímá náboženské symboly matriarchátu jako vhodnější pro vyjádření spirituality ženy. Uvádí čtyři hlavní motivy návratu Bohyně do nové feministické spirituality:

- a) symboly patriarchálního náboženství mají psychologické a politické účinky a tím upevňují moc mužů, oproti tomu symbol Bohyně znamená upevnění moci ženské jako moci dobročinné a tvořivé;
- b) patriarchální náboženství očernilo ženy jako tělesnější bytosti a tím závislejší na přírodních cyklech, symbol Bohyně znamená radostné a pozitivní potvrzení právě ženské tělesnosti;
- c) patriarchální náboženství považuje vůli ženy za pasivní, úslužnou a náchylnější ke zlu a tak symbol Bohyně znamená pozitivní upevnění ženské vůle jako harmonie energie a vůli ostatních bytostí;

³² HOŠEK, Pavel. Cesty feministické teologie. *Dingir*. 1.1.2008, č. 3, s. 87.

³³ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s.10n

- d) symbol Bohyně, kromě jiného, pomáhá upevňovat svazky mezi ženami a to ve vyjádření určitého projeveného sesterství.

Do tohoto proudu například také vstupuje již svébytné hnutí Wicca, které je orientované na meditace, zpěv, tanec, vzývání Bohyně a celkové hledání harmonie s rytmem přírody.³⁴

3.4. Hlavní cíle feministické teologie

„Původním cílem feministické teologie bylo podat celkovou kritiku teologie, která ospravedlňovala negativní přístup k ženám, jejich vyloučení z teologického vzdělávání a ordinované služby. Je to teologie promyšlená z perspektivy žen, ale nejen pro ženy. Jde o objevování alternativní tradice v dějinách, nových biblických interpretací, imaginativní poetiky, inkluzivní mluvy a živých metafor o Bohu. Výzvou feministické teologie je ve společnosti hluboce zakořeněné a nereflektované mínění o mužské zkušenosti jako normativní. Feministická teologie začíná u vymizelé, opomíjené a potlačené části lidské zkušenosti: zkušenosti žen. Ale nekončí tím, nýbrž se snaží nalézat plnější a pravdivější obraz skutečnosti s vědomím, že každé mluvení o Bohu je neadekvátní a podbarvené subjektivní zkušeností. Tuto subjektivnost vůbec nezastírá, naopak ji bere jako přednost. Bůh není někde daleko na nebesích, není nehybné a nepohnutelné bytí; je tady s námi stále přítomen a zastává se obětí, slabých, bezbranných, trpících, také těch, které jsme postavili na okraj společnosti a kterým jsme nedali šanci.“³⁵

Feministická teologie se zaměřuje na tři základní cíle:

- *historickou analýzu dosavadních dějin vlastní tradice – ta se zaměřuje na základní antropologické výpovědi Bible, kódující vztah mužů a žen, dále na projevy patriarchalismu v biblické tradici (výlučné používání mužského gramatického rodu ve výpovědích o Bohu, typicky mužské pojetí Boha jako svrchovaného vládce apod.) včetně novozákonního uspořádání křesťanských obcí se značným omezením uplatnění žen jak ve společnosti tak především v církevních strukturách. Tato historická analýza se vztahuje také na církevní*

³⁴ GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. storočia*. s. 327 (vlastní překlad)

³⁵ *Getsemany* [online]. 2006- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.getsemany.cz/node/817>>.

dějiny a na misogynní postoje a názory některých teologů (Augustin, Tomáš Akvinský);

- **její kritickou revizi a přehodnocení** – zde je patrná snaha o intenzivní připomenutí přehlížených hlasů v Bibli a křesťanské tradici. Své výklady zaměřují na vysoké postavení a hodnocení žen v textech jako vyprávění o stvoření, dále příběhy manželek patriarchů, příběhy proroků a v neposlední řadě věnují pozornost roli žen v Ježíšově skupině a následně jejich postavení ve vedení raných křesťanských obcí. Dalším aspektem jsou i femininní rysy mudroslovné tradice, femininní povaha Božího milosrdenství (hebr. *rechem* – mateřské lůno), novozákonní mariologie atd. Také v pobiblické církevní historii ukazuje na významné, ač málo zdokumentované působení žen jako např. řádových sester, abatyší apod.;
- **a na tvořivé promyšlení adekvátnějších alternativ** – na základě takto pojatého přehodnocení jsou vypracovávány návrhy a projekty osvobozující a vyvážené teologie pro budoucnost. Pokoušejí se o vstřícnou kritiku a korekci dosavadní teologie. Tím je změna hodnocení klíčových metafor popisujících vztahy mezi lidmi, člověkem a přírodou, člověkem a Bohem a nabízejí jiné metafory vzájemnosti a vztahovosti. Navrhují také uzdravující překonávání dichotomií maskulinního myšlení a vnímání skutečnosti. Také se pokoušejí upozorňovat na hluboce zakořeněnou a velmi zavádějící představu, že Bůh je přeci jen spíš muž než žena a navrhují používat gramaticky inkluzivní jazyk.³⁶

Na tomto místě, v návaznosti na výše uvedený text, je možno citovat známou větu bohoslovky Mary Daly: „Pokud je Bůh muž, pak je muž Bohem.“

3.5. Feministický výklad Bible

„Role ženy se za posledních sto let výrazně změnila. Ženy si právem nechtěly již nechat dále líbit omezování přístupu k mnoha oblastem vzdělání a zaměstnání. Emancipace vybojovaná na všech úrovních se odvíjí především od nového antropologického pohledu na ženu. Žena jako bytost samostatná, mužům naprosto rovnocenná. Tento obecný společenský vývoj našel zejména v poválečných letech odezvu

³⁶ HOŠEK, Pavel. Cesty feministické teologie. *Dingir*. 1.1.2008, č. 3, s. 88.

také v církvi (např. hnutí bojující za ordinaci žen) a odrazil se v novém úsilí o porozumění Bibli. Feministická teologie se z velké části zaměřuje na kritiku převládající „mužské teologie“, jejíž vědecké metody zkoumá a většinou zamítá, protože se orientují příliš na intelektuální pojetí. Feministický přístup odmítá patriarchální myšlení, které z rozdílu pohlaví vyvozuje sociální, kulturní a náboženské kategorie, jež umožňují omezování a znehodnocování role žen. Dále tento přístup odhaluje doposud potlačované ženské biblické tradice, rozvíjí specificky zaměřenou spiritualitu a vytváří zcela svébytnou antropologii.“³⁷

Soudobá feministická hermeneutika staví na základech položených již Elizabeth Cady Stantonovou, která již koncem 19. století, v první vlně feminismu, vydala publikaci *Women's Bible*. Vznikl tak soubor komentářů k důležitým biblickým oddílům. Práce vycházela ze zkušenosti, že biblické citáty byly užívány jako zbraně proti ženám usilujícím o občanská práva a rovné postavení v církvích.³⁸

Ve velké šíři záběru feministických příspěvků věnujících se výkladu Bible se soustředíme na místy rozdílné formy feministické teologie.

***Historicko-kritické bádání** – zabývá se postavením žen v Bibli, které zdůrazňuje, že muž i žena jsou si ve své podobnosti k obrazu Božímu rovni, zdůrazňuje význam velkých žen v Písmu apod. Důležitá exegetická práce s texty této formy feministické teologie má své určité zaměření, kterým je role ženy. Z výsledků bádání se dozvídáme, že ženy v Bibli zauímají často mnohem důležitější postavení, než by nám mohly vsugerovat staletí trvající dějiny výkladu.*

Feministické historicko-kritické bádání nám nabízí celou řadu studií, které analyzují postavení žen ve starozákonních textech, kde se ukazuje, že mnoho žen sehrálo v dějinách Izraele velmi důležitou a zodpovědnou roli (Eva, Sára, Debora, Rút, Ester aj.). Na druhou stranu nám dává možnost nahlédnout i do tristní situace žen v patriarchálním světě (Lot, Jiftách aj.).³⁸

³⁷ OEMING, Manfred. *Úvod do biblické hermeneutiky : cesty k pochopení textu*. Praha : Vyšehrad, 2001. 264 s. ISBN 80-7021-518-6. s. 150, 152

³⁸ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s. 44

O tom, že systematické zpracovávání biblických výpovědí o ženách je důležité není pochyb. Na jedné straně se ukazuje, a to je podstatné, že Bible je lepší, než by se mohlo zdát. Na druhé straně feministická historicko-kritická exegeze vyzývá k realistickému zhodnocení toho, do jaké míry je Bible sama součástí patriarchálně utvářené kultury a do jaké míry je tím pádem sexisticky omezená. Zároveň je třeba si uvědomit, že Písmo samo obsahuje mnoho emancipačních impulzů.³⁹

Jde o to, aby se prostřednictvím hermeneutické kritiky odkryla nejstarší vrstva a navázal kontakt s teologií a praxí prvních křesťanských společenství, aby se napravila následná deformace v teorii a praxi a aby se znovu obnovil étos rovnosti existující v křesťanské společnosti.⁴⁰

Hermeneutika podezření – pro tuto formu interpretace je určující nedůvěra, s jakou ženy hledí na biblická podání. Bible, tak jak ji dnes máme před sebou, se údajně nenachází ve svém původním stavu. Přístup klade velký důraz na přesnější rozlišení mezi Božím slovem a slovy člověka. Původně k ženám přejné texty prý totiž byly v sekundárním procesu dějin patriarchálně přetřeny a v nich obsažené emancipační impulzy zmařeny maskulinní tradicí. Pro zastánce tohoto směru plyne, že kanonický text ve svém konečném tvaru nemůže být v žádném případě normativní.

Feministická hermeneutika podezření si bere na starost doposud přehlížené a podceňované biblické texty (stvoření člověka, David a Batšeba apod.). Důležitá role žen v raném křesťanství byla později často dodatečně upozaděována a zatemňována (např. Junius vs Junia)

Hermeneutika podezření odhaluje antifeministické tendence dějin výkladu. Takto nasměrovaná kritika ideologie je cenná a záslužně ukazuje také současné nevědomě patriarchálně omezené vyjadřování o Bohu. Biblickou teologii je třeba stále kriticky přezkoumávat, odstraňovat její deformace a příliš silné patriarchální akcenty.³⁸

³⁹ OEMING, Manfred. Úvod do biblické hermeneutiky : cesty k pochopení textu. s. 157,152

⁴⁰ GIBELLINI, Rosino. Teológia XX. storočia. s. 330 (vlastní překlad)

Hermeneutika radikálního podezření – s apriorním podezřením se přistupuje ke každému biblickému textu jakožto plodu patriarchální, androcentrické kultury, k dějinám jeho tradování, kanonizace, k překladům i jednostranně patriarchálním výkladům. Při aplikaci interpretační zásady podezření se také ukazuje, že většina textů je psána z perspektivy bezmocných, kam patřily v té době právě ženy.⁴¹

Hermeneutice ve výše uvedeném smyslu se pak ve svém díle *Traditionen der Befreiung* (1980) věnuje především autorka L. Schottroff.

Hermeneutika odsouzení – tato forma feministického výkladu Bible dochází k jednoznačnému soudu, že kanonický text je nepřátelský k ženám. Hermeneutika odsouzení chce udělat za určitými biblickými spisy tlustou čáru, protože pro ženy jejich texty nic nepřinášejí, ba naopak jsou proti nim zneužívány. Ženy by měly rozvíjet svou vlastní novou spiritualitu, díky níž naleznou ženskost znovu své místo v oblasti náboženské. Převyprávění biblických příběhů nově z feministické perspektivy, formulovat nově biblické vize již není jen možností, nýbrž požadavkem.

O samostatnost usilující ženská spiritualita se často vědomě odvrací od biblických textů a provokativně přetváří mužské pojmy ve femininní novotvary (např. Matko naše, desatero povolení). Hermeneutika odsouzení hodnotově převrací klasické kontroverzní výpovědi o pravých a nepravých představách o Bohu.

Tato forma metody je poměrně rozporuplná. Otázkou je, k čemu poslouží kreativní, alternativní zpracování a přetváření původních biblických textů. Dle autora se jedná o vypovězení války a nikoliv snahu o intenzivní porozumění.⁴²

Především problematiku a postavení žen ve Starém zákoně charakterizuje ve své knize s jednoznačným názvem *Texts of Terror* (1984) americká teoložka Phyllis Trible. Tomuto tématu se věnuje i bohoslovka H. Sorge v díle *Religion und Frau* (1988)

⁴¹ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s. 47n

⁴² OEMING, Manfred. *Úvod do biblické hermeneutiky : cesty k pochopení textu*. s. 158

Hermeneutika kreativní aktualizace – Bible zde není pojímána jako normativní neměnný archetyp, nýbrž jako prototyp otevřený k svébytnému přetváření.⁴³

Více ve svém díle *Feministische Hermeneutik* uvádí S. Grossmann.

Hermeneutika tvořivé aktualizace – biblické příběhy jsou znovu vyprávěny a překládány v perspektivě učednictví rovných. Stopy osvobození, které v biblických textech přežily, se tvořivě rozšiřují užitím dostupných prostředků umělecké a literární tvořivosti.⁴⁴

Zde je možno odkázat na knihu L. Russell s příznačným názvem *Feminist Interpretation of the Bible* (1985).

Hermeneutika zvěstování – historicko-kritické zkoumání textů je třeba doplňovat kritickým feministickým zhodnocením. Odhaduje se a zvažuje se vzájemné působení textů a současné kultury. Pečlivé teologické zvažování zcestnosti biblických textů, jejich osvobozujícího a utiskovatelského působení v určitých kulturních situacích, se pokládá za nezbytné.⁴⁴

Hermeneutika připomínání – feministická historická rekonstrukce usiluje o to získat ženám zpět všechny biblické tradice a texty. Je třeba věnovat textům bedlivou pozornost a je třeba proniknout až za ně k příběhům žen, k jejich utrpení, vizím a nadějím. Novozákonní kánon zachovává jen zbytky nepatriarchálního křesťanského étosu. Avšak i tyto zbytky dovolují chápat rané křesťanské hnutí jako učednictví rovných, s plnou účastí žen ve vedení komunit. Cílem interpretace, jež vychází ze zásady připomínání a rekonstrukce, je uchovávat paměť biblického patriarchálního útisku i paměť zápasu a života biblických žen, které mluvily a jednaly v moci Ducha.⁴⁴

Novým zákonem se v tomto kontextu detailněji zabývá E. Schüssler – Fiorenza ve své stěžejní práci *In Memory of Her* (1983).

Feministická teologie zastává ještě jeden způsob rozdělení biblické interpretace.

Tím je *antifeministická biblická interpretace*, praktikovaná poměrně dlouhou dobu a

⁴³ OEMING, Manfred. *Úvod do biblické hermeneutiky : cesty k pochopení textu*. s. 151,158

⁴⁴ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s. 48nn

částečně stále přetrvávají. Komentuje biblické údaje vztahující se na ženu na způsob patristické a scholastické interpretace a potvrzující tak méněcennost, podřízenost a celkovou doplňkovost ženy vůči muži. Druhým směrem je pak *postkřesťanská feministická interpretace*, která také vychází z biblických údajů, tak jak je četla církevní tradice, ale přichází k závěru, že Bible je nenapravitelně patriarchální.⁴⁵

Jsou to protikladné závěry, ale zároveň spřízněné ve fundamentalistickém čtení Bible, kde text je zároveň poselstvím. Feministická teologie rozlišuje ve všeobecnosti mezi teologickou hodnotou textu a způsobem výpovědi, která je historicky podmíněna. Závěrem lze uvést, že pro tradici biblického feminismu nejsou podstatné její částečná tvrzení o osvobození žen, ale spíše kritický model prorocké myšlenky.⁴⁵

„Bible evidentně vznikla v patriarchálním kontextu a výrazně tak přispěla k jeho zachování v náboženstvích, jež z ní vycházejí. To jasně vyplynulo z intenzivní a případně feministické kritiky poslední čtvrtiny dvacátého století. A i když tato kritika někdy vedla k výstřelkům jednoznačně zavrhujícím Bibli a způsob, jak pojednává o ženách, podnítila i velké množství nových otázek a odkryla dosud netušené horizonty. Touto kritikou se ovšem nemusí zabývat pouze feministické kruhy. Je přínosná pro každého, umožňuje tak nově přistoupit ke čtení biblických textů.“⁴⁶

3.6. Feministická christologie

„Christologie, která vychází ze skutečnosti, že historický Ježíš byl především muž, odvozuje, že mužství je normativní pro lidství a božský Logos je mužského rodu. To nutně vede k rostoucí nevráživosti k ženám. Nejenže vylučuje ženy z toho, aby reprezentovaly Krista v kněžském úřadě, ale činí z nich i druhořadé osoby v řádu stvoření a vykoupení.

Jakmile se však překoná mýtus o Ježíšovi jako o mesiáši nebo božském Logu a o tradičně mužských představách s tím spojených, stane se opět zřetelným Ježíš synoptických evangelií jako postava, která je podivuhodně slučitelná s feminismem. Ježíš v podstatě obnovuje prorockou představu, podle níž boží slovo nepotvrzuje existující sociální a náboženskou hierarchii, nýbrž se staví ve prospěch marginalizovaných a opovrhovaných skupin společnosti. Ježíš zvěstuje revoluční obrat náboženského třídního

⁴⁵ GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. storočia*. s. 329 (vlastní překlad)

⁴⁶ PRÉVOST, J.P. *Skandály v Bibli*. [s.l.] : Levné knihy, 2008. 151 s. ISBN 978-80-7309-494-2. s. 57

systemu: poslední mají být prvními a první posledními. Ženy hrají v této vizi evangelia o povýšení ponížených v novém božím řádu důležitou roli. Často jsou to právě ženy z utlačených a okrajových skupin, které jsou zde zastoupeny (prostitutky, samaritánská žena, nemocná žena apod.). Protest evangelií směřuje proti konkrétním sociálním poměrům, v nichž mužství a ženství stejně jako třída, národnost, postavení v náboženské hierarchii a Zákon určují síť sociálního statusu. Ježíš požaduje nedbat na předivo daných vztahů, prudce se obrací proti ztotožnění tohoto systému s boží přízní nebo božím odmítnutím. Mluví i k ženám nejnižší kasty a ony mu rozumějí – na společenském žebříčku jsou zcela dole a tak nemají co ztratit. Ježíš, židovský prorok bez domova a na okraj společnosti vytlačené ženy a muži, kteří mu odpovídají, jsou znamením toho, že tehdejší světonázorový řád pozbývá platnosti a že přichází nový věk, ve kterém se bude na zemi plnit boží vůle. Nicméně z tohoto vztahu mezi Kristem, který vysvobozuje a ženami, které byly vysvobozeny, by se neměly dělat teologicky definitivní symboly pro pohlaví. Žádná nutnost nehovoří o tom, že Kristus musí být muž a že obec vykoupených se skládá pouze ze žen. Společenství vykoupených představuje nové lidstvo, které je jak ženské, tak mužské.⁴⁷

„Charakteristickým rysem feministické christologie je především otevřený přístup k christologické látce. Christologie se nechápe jako neměnné dogma, nýbrž jako proces, v němž mnozí spolupracují. Ježíš představuje průlom patriarchálního řádu. Svobodně zvoleným životem služebníka všech provedl Ježíš revoluci ve vztazích. Zrušil výsady jednoho člověka nad druhým, jedné skupiny nad jinou. Svému povolání zůstal věrný až do smrti na kříži.“⁴⁸

3.7. Postavení a role ženy v křesťanství

V postavení a roli ženy se v lidské kultuře odráží odlišnost mezi mužem a ženou. Na jedné straně může být vzájemně se doplňující protikladnost pohlaví považována za model a symbol pro vytváření celé řady dalších párů (např. duch – hmota, rozum – cit, řád – chaos apod.). Na druhé straně biologicky odlišná role pohlaví byla pro řadu náboženství

⁴⁷ RUETHER R., R. Může mužský spasitel spasit ženy?. In KUSCHEL, K.J. *Teologie 20. století*. Praha : Vyšehrad, 1995. Pohled feministky. s. 231.

⁴⁸ OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. s. 86

dokladem existence odlišných typů tvořivých sil působících ve světě a na základě této zkušenosti také náboženství rozlišila mužská a ženská božstva, která dávají a berou život a řád způsobem charakteristickým dle pohlaví.

Posvátné bytosti božstva nebo kosmické síly či filosofické principy jsou obvykle v náboženství vnímány buď jako mužské nebo ženské, případně kombinace obou. Ve většině náboženství v různých historických obdobích byla ženská jména, atributy a aktivity vyhrazeny četným aspektům přírody, kosmických sil nebo božským bytostem. Představují náboženskou odpověď založenou na základní zkušenosti lidstva spojenou se ženou jako dávkyní života. V určitém vývojovém stadiu lidstva se prosazuje tendence k převážení mužského konceptu posvátna, která prochází posunem od rovnocenného božského páru přes pozdější panteon, jemuž dominují mužská božstva, až k typu náboženství soustředěného na postavu jediného mužského boha. V dějinách náboženství se tedy dá vysledovat dlouhodobá vývojová tendence směrem od femininního symbolismu založeného na uctívání přírodních sil k mužskému principu posvátna.

Pro potlačení ženských forem posvátna v západních náboženských tradicích mělo rozhodující vliv židovské náboženství. Židy uctívány jediný Bůh je představován obvykle jako mužský typ božstva. Právě tento židovský koncept boha a v židovském náboženství rozpracovaný obraz ženy se stal z velké míry určujícím pro křesťanské náboženství, protože vznikající křesťanství zahrnuje židovskou tradici do své vlastní a tak převzalo v zásadě také židovské pojetí ženy (Gn 1, 27; Gn 2, 18; Gn 2, 21-22). Značný posun ve vnímání ženy a jejího sociálního postavení je skutečnost, že ztratila svůj hospodářský význam. Přestože ve Starém zákoně najdeme řadu vzpomínek na výrazné ženské postavy (např. Miriam, Chulda, Debora) konečná redakce textů je nesena zcela v patriarchálním duchu a dává tak judaismu ráz vyhraněně mužského náboženství.

Díky svým židovským kořenům se vznikající křesťanství v náboženské rovině soustředilo od počátku na mužského spasitelského boha, zatímco ženský princip v něm nebyl prakticky zastoupen. Při pohledu na konkrétní novozákonní texty se v jejich postoji k ženám setkáme s rozpory. Je však nutné předeslat, že v případě novozákonních textů se jedná o nesoustavné zmínky, v žádném případě nejde o systematická pojednání o ženách. V podstatě je možné v souvislosti se zmínkami v Novém zákoně rekonstruovat dvě zdánlivě protichůdné linie. Jedna jako by se vyslovovala pro ocenění a snad určitou rovnoprávnost žen, druhá je naopak odkazuje do postavení výlučně závislého na mužích (nejčastěji citovaná pasáž NZ je z Pavlova listu Galatským 3,28), v evangeliích pak

nalézáme i informace vyložené kladně jako příklady pro ostatní (např. Mk 14, 3-9; Mt 26,6-13 a J 12, 1-7; Lk 7, 47-48)

Přítomnost žen v Ježíšově blízkosti je jen stěží pominutelná a byly i u všech významných událostí (Mk 15,40-41). A byly to právě ženy, které byly prvními svědky vzkříšení. Se ženami se můžeme setkat jako se spoluzakladatelkami prvních křesťanských obcí, měly významný podíl na zabezpečení průběhu shromáždění a podílely se na misijní činnosti. Bohužel jsou v NZ i pasáže, které se staly základem pro vyloučení žen z následné kazatelské a misijní činnosti (1Tm2,11-12).

Je tedy možné shrnout, že přes výrazné postavení žen v okolí Ježíšově najdeme již v pavlovské teologii vyjádření, která je odkazují do podřízeného postavení. Zastoupení žen v okruhu Ježíšových posluchačů a učedníků je dokladem ohlasu křesťanské misie, její otevřenosti. Ženy patřily do okruhu adresátů, k nimž se Ježíšovo učení obrací. Lze tak zjednodušeně shrnout, že pokud se jedná o postavení před Bohem, je postavení mužů a žen rovnocenné. Ve sféře světské se ve vztazích mezi muži a ženami rovnost neprosazuje. To odpovídá dobově běžným vzorcům sociálních vztahů. Účast žen tedy měla velký význam a byla podporována i s ohledem na další šíření misie, neboť právě ženy měly velký podíl na získávání konvertitů. Postupným vývojem církve však byly ženy vytlačeny mimo sféru veřejnou do sféry soukromé, přestaly být součástí církevní hierarchie a nebyly již spojovány rituálními ani misijními aktivitami.

Následný pohled na ženu jí pak propracoval celibátní ideál – ideál panny. Důraz na sexuální zdrženlivost, která je křesťanskou tradicí často považována za jeden z hlavních znaků odlišujících křesťanství, bývá vysvětlován jako pochopitelná i když radikální reakce na zhýralost převládající ve vyšších vrstvách tehdejší římské společnosti. Základní rysy křesťanského radikalismu pak mají kořeny i v židovské tradici. Tělesnost děsila křesťany stejně jako Židy.

Přestože je křesťanství přísně monoteistickým náboženstvím a v centru jeho pozornosti je postava Ježíše Krista, sehrál v jeho dějinách nepřehlédnutelnou roli kult Marie. Vznik a rozvoj mariánského kultu se stal v kontextu křesťanství v podstatě historií opětného vzkříšení ženského rozměru posvátna v rámci tohoto monoteistického náboženství. Marie je zde představena jako panna před početím a její panenství je potvrzeno i po Ježíšově narození. Křesťanská církev (katolická) využívala ve svých dějinách postavu Panny Marie jako vzor, k němuž by se ženy měly co nejvíce přiblížit. Pokud tedy do dějin křesťanství ženy zasahovaly, pak to bylo vždy pouze v rámci vzorců

vytvořených během starověkého období, např. jako panny, jeptišky. Pokud se dostaly do rozporu s těmito vzorci bylo s nimi zacházeno jako s odpadlicemi od víry.⁴⁹

„Ženská křesťanská teologická tradice zřetelně koření v krátkém životním příběhu Ježíše Krista. Podle novozákonních evangelií byl Ježíš vnitřně svobodný, spontánní mladý muž, s hlubokým soucítěním a otevřeností vůči všem marginalizovaným a utiskovaným. Do kruhu jeho přátel - či biblicky řečeno - učedníků náležely také ženy-přítelkyně, učednice. Klidně můžeme užít také výrazu apoštolky - osoby jím vysílané k ostatním. Tradiční role se překonávaly. Začaly vznikat pro obě pohlaví nové, volné prostory. Na základě zevrubného studia biblických a mimobiblických pramenů feministické teoložky a badatelky prokazují, že v raném křesťanství existovaly skupiny, sbory, kde ženy se souhlasem mužů zastávaly funkci učitelskou, prorockou a také službu vedoucích. Toto stanovisko patrně nebylo všeobecně zcela přijímáno, i když staré křesťní vyznání slavnostně vyhlášovalo. "Není už rozdíl mezi židem a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši." (Gal.3,28) Takové ideje a taková osvobozující se praxe ovšem narážely na odpor. Novozákonní literatura a nekanonické spisy odrážejí zápas, který se v raném křesťanství vedl o větší spravedlnost mezi muži a ženami. V některých dějinných obdobích tento zápas slábl a jakoby ustával, později však se znovu rozhořel novou silou zejména v 19. a 20. stol. Ale týž proces pokračuje i dnes.“⁵⁰

Symbolická je pak i uváděná hierarchie Bůh – muž – žena . Ženy zde nejsou v přímém vztahu s Bohem, jsou s ním spojeny pouze jaksi druhotně prostřednictvím muže. Tato hierarchie je evidentním pozůstatkem patriarchálního uspořádání především Starého zákona, kde pouze muž, jako hlava rodiny je oslovován Bohem přímo.⁵¹

Není bez zajímavosti zjednodušeně popsat postavení a roli žen v biblickém podání spolu s poněkud provokujícím nábojem autora následujících postřehů.

⁴⁹ VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. s. 151-163

⁵⁰ OPOČENSKÁ, J.. *Feminismus.cz* [online]. 2003- , 15.7.2009 [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <<http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=115239>>.

⁵¹ RUETHER RADFORD, Rosemary. *Sexism and God – Talk*. s. 53 (vlastní překlad)

- Z 39 knih Starého zákona pouze 2 ve svém názvu zmiňují ženské postavy (Rút, Ester). Pokud k tomuto seznamu připojíme apokryfy a deuterokanonika, můžeme ještě doplnit o knihu jednu (Júdit). To pak z celkového počtu 47 není opravdu mnoho;
- Židovská a potažmo i křesťanská tradice vždy uvádí jako předpokládané autory kanonických knih výhradně muže. Mezi proroky spisovateli nenajdeme ani jednu ženu, ačkoliv se o nich v Bibli hovoří (Miriam, Debora, Chulda). Bible má v tomto ohledu tak špatnou pověst, že knihám stavějícím se k ženám veskrze kladně (Píseň písní) novodobí komentátoři a hlavně komentátorky připisují ženského autora;
- Při odhadech počtu lidí Nový zákon udává pouze množství mužů – kromě žen a dětí (Mt 14,21; 15,38). Stejným způsobem se postupuje při sčítání obyvatel, kdy se často hovoří pouze o mužích. To vypovídá o celkovém společenském statu žen, který byl stejný jako u dětí.
- V Žalmech jsou žalmy nebo modlitby opět připisovány pouze mužům (David, Šalomoun, Mojžiš atd.) a to přesto, že by sem mohly zapadat i chvalozpěvy Debory (S 5) a Chany (1S 2). Odkazy na ženy a jejich zkušenosti jsou omezeny na minimum. Slovo žena (*hebr. íššá*) je použito pouze dvakrát (Ž 109,9 a 128,3). Pokud je žena zmíněna, tak pouze jako něčí dcera, manželka, matka, služebná apod.
- Existují jisté příklady, kdy se o ženách hovoří a kdy jsou dokonce v centru dění, ale biblické vyprávění jim nedopřává promluvit (Noemova, Lotova žena, Batšeba atd.)
- Ve Starém zákoně je patrná patriarchální interpretace, která staví do negativního či žádného světla právě ženy. Příkladem budiž mnohokrát opakovaný příběh Adama a Evy, bohužel však ke škodě Evy, dále v období praotců, kde je zcela opomíjena role pramatek (Sára, Rebeka, Ráchel atd.), ačkoliv v těchto vyprávěních hrály důležitou a aktivní roli – příběh slibu a spasení by bez nich nemohl vzniknout. Dalším příkladem je i maskulinní podtón knihy Soudců. Zde jsou hrdiny pouze muži ačkoliv nejdéle o Izraeli rozhodovala Debora (40 let).
- V Novém zákoně si naopak můžeme všimnout veskrze kladného a vnímavého postoje Ježíše k ženám a naopak. Ostatně víme, že více odvahy než dvanáct

Nejvíce prostoru ženám poskytuje Lukášovo evangelium, ale nyní je nově objevenán Jan, jehož celé evangelium se točí kolem žen a jejich víry (Marie – Jan 2; ženy pod křížem – Jan 19 a Marie Magdalská – Jan 20). Kdyby byl tento fakt brán více na vědomí, mohly vzít diskuse o svěcení žen na kněze a pastory možná jiný obrat...

Samostatný odstavec si žádá Pavlova teologie. Nechtěně (snad) přispěl k jejich nižšímu postavení v křesťanských shromážděních, kněžských službách i manželském životě. Dá se tedy hovořit o Pavlově „antifeminismu“? Odpověď není zcela jednoznačná, tak jako Pavlův postoj. Místy je protichůdný a jeho řeči o ženách přinejmenším dvojaké. Vyberme jen ta nejznámější, kterými jsou v tom pozitivním smyslu skvělé promluvy ke Galatským 3,28 : „není už rozdíl mezi židem a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši“. Dále Pavel vyjmenovává mnoho svých spolupracovnic (Lydie, Priscilla, Foibé aj.). Na druhou stranu pak v řadě prohlášení míří k omezení žen nebo k dohledu nad jejich působením ve shromážděních – musí zachovávat mlčení (1K 14, 31 – 35), zůstat zahalené (1K 11,7 – 16), nejsou oprávněny vyučovat (1Tim 2,11 – 15). Nejožehavějším, nejdiskutabilnějším a problematičtým textem pro čtenáře a hlavně pro čtenářky pak zůstává List Efezským 5, 21 – 24.⁵²

Zatímco křesťanská subkultura ve starověkém světě disponovala značným nadbytkem žen, tak v pohanském okolním prostoru populaci žen převyšovali muži. Tento posun byl zapříčiněn především následujícími faktory: v křesťanském společenství bylo zakázáno zabíjení novorozenců a potraty. Značnou roli hrály i sexuální předsudky – zde sexuální zdrženlivost raných křesťanů. V návaznosti na předchozí výzkumy pak lze konstatovat, že ženy křesťanky měly v tehdejší nově se rozvíjející společnosti narůstající společenský statut oproti ženám pohanským. To se ukazuje především na postavení ženy v rodině, jejich genderových vztazích v rodině, ale také její vedoucí pozice v tehdejší církvi. Z toho všeho vyplývá, že nadbytek křesťanských žen a nadbytek pohanských mužů nejprve vedl k jejich společnému manželskému svazku a následně ke konverzi mužů ke

⁵² PRÉVOST, J.P. *Skandály v Bibli*. s. 57-61

křesťanství. A konečně fakt, že křesťanské ženy, na základě výše uvedeného, dosahovaly vyšší porodnosti, přispěl tak nemalou měrou k vzestupu a rozmachu křesťanství.⁵³

3.8. Ženský prvek božího jména

Hledání ženských představ o Bohu je hledáním celostních představ o životě, které ukazují za naše patriarchální meze a jednostrannosti. Není to tak dávno, co tehdejší hlava katolické církve překvapila reakcí na ženskou otázku slovy: „Bůh je otec, ale mnohem více je také matkou“. Co z toho vyplývá pro naše pojednání? Hledání pojmenování Boha má svou letitou tradici. Už od 3. století př. Kr. byla uctívána v židovské teologii moudrosti postava *Sofie/Moudrost*. Ta přesahuje i do Nového zákona a to v postavě Ježíšově. V teologickém a křesťanském vědomí pak ale převládl názor, že Kristus je *Logos, Slovo*. Avšak *Logos* je jen mužská forma Moudrosti. Tato tradice Moudrosti bývá spíše přenechána křesťanským okrajovým skupinám a mystikům obojího pohlaví.

Začátkem našeho letopočtu nastupuje v rabínské mystice (Kabala) na místo Moudrosti ještě jiná forma ženské boží přítomnosti. *Šechina* je jakási kosmická smiřující stránka boží přítomnosti na zemi. Dodnes zůstává pojem a představa Ducha svatého úzce spojen s ženskostí a ženskými tradicemi. *Ruach* – Duch je v hebrejštině ženského rodu, v řečtině se pak stal neutrem – *pneuma* a konečně v latině jej vyjadřuje mužský rod slova *spiritus*. I přes tuto západní patriarchalizaci byl Duch ještě často pocíťován jako ženského rodu. Například jako holubice – symbol Ducha. Jakmile se však v hlavních proudech křesťanství propásla příležitost myslet u Boha i na ženský prvek, rozvinulo se západní trojiční učení zcela podle patriarchálního vzoru.

V této souvislosti je také třeba nepřehlížet Ježíšovo pojmenování Boha, kdy původním Ježíšovým oslovením nebylo Otče, nýbrž Abba (tatínku). V té době to pochopitelně vyvolalo reakce v tom smyslu, že na tehdejší dobu to znělo neuctivě a familiárně. Bylo to skutečně něco neslýchaného a nového, že se Ježíš odvážil učinit tento krok. S Bohem mluvil tak jako dítě se svým otcem, tak prostě, vroucně a intimně. Bůh, kterého Ježíš hlásá má základ v matriarchální tradici Moudrosti – Sofie. Právě tomuto obrazu Boha odpovídá Ježíšovo oslovení Abba a sourozenecký nepatriarchální sociální řád, o který usiluje. Tento matriarchální vklad byl však pohlcen patriarchální společností a

⁵³ STARK, Rodney. *The Rise of Christianity*. [s.l.] : [s.n.], 1996. 256 s. ISBN 0-06-067701-5., s. 128 (vlastní překlad)

zůstal tak živým potenciálem jen v okrajových křesťanských tradicích, potenciálem, který především ženám nabízel sebevědomí, moudrost a přežití.

Boží obrazy v Bibli obsahují více možností ženské identifikace, než se všeobecně soudí. Dala dají se vykládat nepatriarchálně. Byly a jsou otevřeny pro teofantasií.⁵⁴

Feministická teologie praktikuje cestu hledání ženských obrazů Boha ne proto, aby hledala nějakého androgynního Boha, protože tajemství Boha přesahuje světskou skutečnost (a tím i pohlavní rozdělení), ale aby opravila a doplnila pohlavní náboženský jazyk o jazyk integrálnější a univerzálnější a tím poskytla nový rozměr transcendenci. Biblické pojmy a obrazy, o které se jedná jsou *Sofie* pro Starý zákon a *Duch svatý* pro Nový zákon.

Následné smíšení křesťanského a pohanského pojmu Boha v patriarchálním smyslu slova pochopitelně hluboce poznamenalo křesťanské dějiny v Evropě. Je pravdou, že ve Starém zákoně Boha jmenují Otcem 11 krát v Novém zákoně je to již 170 krát, ale Boha Ježíše Krista je třeba chápat v trojičním smyslu nikoliv ve smyslu patriarchálním.⁵⁵

3.9. Přehled autorů a stěžejních děl feministické teologie

Simone de Beauvoir – Druhé pohlaví (1949)

E. Borneman – Das Patriarchat (1980)

Daly Mary – Beyond God the Father (1973)

– Gyn/ekology (1978)

– The Church and The Second Sex (1968)

Catharina Halkes – Wenn Frauen ans Wort kommen (1979)

– Gott hat nur starke Söhne (1980)

Elizabeth Moltmann - Wendel – Ein eigener Mensch werden: Frauen um Jesus (1980)

– Frau und Religion (1983)

– Weiblichkeit in der Theologie (1988)

– Das Land, wo Milch und Honig fließt (1989)

Elizabeth Moltmann -Wendel + Jürgen Moltmann – God - His and Hers (1991)

⁵⁴ MOLTMANN-WENDEL, E. Bůh, naše matka. In KUSCHEL, K.J. *Teologie 20. století*. Praha : Vyšehrad, 1995. Bůh jako matka. s. 114 - 119.

⁵⁵ GIBELLINI, Rosino. *Teología XX. storocia*. s. 336 (vlastní překlad)

- Rosemary Radford Ruether – Religion and Sexism (1974)
– Sexism and God -Talk (1983)
– Disputed Questions (1989)
- Letty Russell – Human Liberation in a Feminist Perspective - A Theology (1974)
– Feminist Interpretation of the Bible (1985)
- Luise Schottroff – Wer ist unser Gott? (1986)
- Elizabeth Schüssler Fiorenza – In Memory of Her (1983)
– Bread not Stone (1984)
- Dorothee Sölle – Lieben und Arbeiten (1985)
– Gott denken (1990)
- D. Sölle, L. Schottroff, B. Potter – Das Kreuz - Baum des Legend (1987)
- Elizabeth Cady Stanton – Women's Bible (1895-1898)
- Jana Opočenská – Z povzdálí se dívaly také ženy (1995)
- Phillis Tribble – Texts of Terror (1984)

Všechny autorky a autory tento výčet neobsahuje, byla vybrána jen díla zásadním způsobem formulující východiska feministické teologie ve světě i u nás. Poměr cizojazyčné literatury oproti české je výrazně nepoměrný, leč příspěvek je to neopomenutelný (viz dále).

4. ZÁVĚR A ZHODNOCENÍ VÝZNAMU FEMINISTICKÉ TEOLOGIE

Stručně zhodnotit takto obsáhlé a zajímavé téma, kterým je feministická teologie není zcela jednoduché. Nastudovat předmětnou literaturu se ukázalo jako mírně komplikované, neboť doba komunismu s sebou také, mimo jiné, nesla cenzuru na poli jak teologickém, feministickém, tak především v oblasti volnosti ducha a svobodného projevení názorů. Jak bylo uvedeno výše, druhá vlna feministického hnutí prakticky do našich zemí nepronikla. A právě v té době byla publikována stěžejní díla světových autorek a autorů týkající se feministické teologie. To se projevilo zásadním nedostatkem při vyhledávání literatury. Na druhou stranu je to i velkou výzvou, neboť spousta výborných a nadčasových děl čeká na své vydání i v češtině. A je velmi pravděpodobné, že své čtenářky, ale i čtenáře jistě najde. Pozitivní trend již „nastartovala“ J. Opočenská, neboť její dílo má ve svém podtitulu výzva feministické teologie. Snad se tedy nejedná o ojedinělý případ.

Feministická teologie prakticky vznikla na podhoubí samotného feminismu, který pomalu, ale jistě zasahoval do všech sfér lidského konání. Bylo pouze otázkou času, kdy ze společenského a politického života pronikne do oblasti náboženské. Ve feministické teologii také došlo k určitému vývoji, od extrémních poloh, odvrhujících Bibli i Boha, až po silně konzervativní protiváhu snažící se konzervovat status quo, popřípadě jít v čase zpět. Z historie jsme si však snad vzali ponaučení, že v životě není nic černobílé, proto ani krajní názory zde nereprezentují většinový myšlenkový proud. Stejně tak i feministická teologie se ustálila na určitém rovnovážném bodě, který se po léta upevňuje, a v současné době tak feministická teologie pomalu začíná být nedílnou součástí běžné teologické reflexe. Nikoliv však jako samostatný obor, nýbrž jako dílčí, ale respektovaný náhled na problematiku žen, jejich postavení a role jednak v náboženství obecně, tak v křesťanství konkrétně. V tomto kontextu je nutno zmínit, že i místo žen v křesťanství se v dějinách vyvíjelo, a nutno podotknout, že ne právě optimálním způsobem. Příkladem budiž funkce žen v církvi. I to se postupem času mění k lepšímu, ale ke změnám dochází spíš tlakem zvenčí, a nikoliv zevnitř, jak by bylo pro obě strany nejlepší.

Jak je již zmíněno v textu práce, jedním z hlavních cílů feministické teologie byla kritika tehdejšího pojetí teologie, která až na výjimky ospravedlňovala nepříznivý postoj k ženám, zejména pak k jejich teologickému vzdělávání a v neposlední řadě i jejich uvádění

do kněžských úřadů. Donedávna bylo skutečně bohoslovecké vzdělávání doménou mužů, o přetrvávající rigiditě katolické církve ve smyslu ordinace žen ani nemluvě.

Nesmíme zde však opomenout, že hlavním zdrojem pro výše uvedené úvahy byla, je a bude Bible. A právě zde je možno hledat jeden z klíčů pro východiska feministické teologie. Bible jako neutuchající zdroj podnětů nám budiž nápomocna. Možná nové objevy na poli archeologie či nalezení nových textů z biblické i pozdější doby mohou přinést nové pohledy, překlady a perspektivy pro interpretaci Písma i z pohledu feminismu či zjednodušeně z pohledu žen.

Každá krize s sebou nese určitou duchovní katarzi. V současné době se často a mnoho hovoří o tom, že česká společnost se vyznačuje ateismem a hledá duchovní hodnoty spíše v rovině spirituální a nenáboženské. A právě nyní je prostor pro využití stěžejního termínu feministické teologie, kterým je zkušenost, nejen ženská, nýbrž jednoduše osobní. V nestálé a nejisté době může být návrat jednotlivců i celé společnosti ke křesťanským základům a hodnotám lékem k vlastnímu sebeuvědomění.

Širší diskuze na takové živé téma, jakým je feministická teologie, znamená dozajista přínos jak pro ženy angažované v této problematice, tak i pro ženy a muže, pro které je teologie téměř neznámým slovem. Vzájemné působení dávných textů a soudobé kultury musí brát v potaz změny, kterými celá společnost prochází, přizpůsobovat se dnešnímu člověku, aby pro něj Boží slovo bylo živé a aktuální, a především být stále dynamickým procesem.

Pokud dodržíme výše uvedená doporučení o přiblížení teologie či konkrétně feministické teologie dnešnímu modernímu člověku, nelze zmínit alespoň pro pobavení, text písně F. Tábořského pro populární hudební skupinu Chinaski: *...Příteli, postůj a slyš / jak zřejmě už víš / Bůh je žena. / A taky láska, voda a krev / a D dur a F / dvě srdce obnažená...*

Smysl a důležitost feministické teologie lze shrnout následovně s tím, že velmi záleží na tom, zdali se jedná o význam objektivní, či subjektivní. Z pohledu objektivního, který je pro tuto práci stěžejní, lze uvést významů hned několik.

Feministická teologie bezesporu obohatila a oživila stávající systém bohosloveckého bádání. Pohybuje se v širokém záběru, od specifického náhledu na biblické texty a jejich interpretaci přes snahu o jejich pozměněný či doplněný výklad až po naprosté

odmítnutí. Posledně jmenované pak v kontextu odsouzení Bible jako patriarchální knihy nabádá stoupenkyně k opuštění stávajících náboženských struktur a vytvoření vlastních duchovních hnutí, známých jako „náboženství“ či „spiritualita Bohyně“, a návrat k matriarchálnímu modelu.

Velkým přínosem feministické teologie je poukazování na postavení a roli žen v náboženství a jmenovitě v křesťanství. A to od doby starozákonní přes dobu Kristovu a jeho následovníků až po současnost. A byly to právě nábožensko-historické konsekvence, které formovaly nazírání na ženy a jejichž důsledky můžeme pociťovat až do dnešních dnů. Feministická teologie jako teologie osvobození pomáhá ženám v jejich sebeurčení a sebeuvědomění, a to nejen v dějinných souvislostech, ale především v těch teologických. Toto uvědomění a osvobození s sebou nese i potřebu zapojení se do širší diskuze a hledání reflexe nejen u žen, ale pochopitelně i u mužů. Ačkoliv může feministické pojetí teologie vyvolat i negativní emoce, jde o to rozvinout debatu a mít na paměti, že pouze dialog může vést navázání kontaktu, k výkladu vzájemných stanovisek, vysvětlení případných nedorozumění a v neposlední řadě i obohacení jednoho druhým.

Další z významů feministické teologie lze sumarizovat slovem inspirace. Jak je to myšleno? Inspirací se feministická teologie může stát prakticky pro každého. Nejen pro feministky, které hledají duchovní obohacení, ale i pro ženy, které jsou právě v pozici utiskovaných a můžou tudy najít cestu, jak se dostat z područí útlaku. Protože právě na příkladu feminismu a potažmo feministické teologie je patrné, co vše se od dávné doby zlepšilo, zvláště ve prospěch žen. Podnětem je také pro ženy, a ovšem také pro muže, kteří disponují určitou možností něco měnit a jejich angažování na poli feministické teologie může přispět k větší popularitě i mezi laickou veřejností. V neposlední řadě je to právě církev, která může čerpat z východisek feministické teologie a tím získat na svou stranu více příznivců nejen z řad žen.

Bez nadsázky lze tedy říci, že je jednoznačně pozitivní, že feministická teologie existuje, jelikož již ukázala, že má svůj neopomenutelný význam a místo ve společnosti.

Pokud se vrátím o několik odstavců zpět, je nutno doplnit závěr ještě o subjektivní význam feministické teologie. Je pro mne potvrzením, že zkušenost je relevantním teologickým termínem, že ženy v teologii mají své nezastupitelné místo i roli a že platí, jak dříve, tak i nyní, že v Kristu jsou si všichni, každý muž a každá žena, naprosto rovni.

5. SEZNAM LITERATURY

tištěná média

- VALDROVÁ, DECARLI, Jana, FORMÁNKOVÁ, Lenka, RYTÍŘOVÁ, Kristýna. *ABC Feminismu*. Brno : Nesehnutí, 2004. 232 s. ISBN 80-903228-3-2.
- RUETHER RADFORD, Rosemary. *Sexism and God - Talk*. [s.l.] : [s.n.], 1989. 289 s.
- PRÉVOST, J.P. *Skandály v Bibli*. [s.l.] : Levné knihy, 2008. 151 s. ISBN 978-80-7309-494-2.
- OEMING, Manfred. *Úvod do biblické hermeneutiky : cesty k pochopení textu*. Praha : Vyšehrad, 2001. 264 s. ISBN 80-7021-518-6.
- OPOČENSKÁ, Jana. *Z povzdálí se dívaly také ženy : výzva feministické teologie*. Praha : Kalich, 1995. 159 s. ISBN 80-7017-912-0.
- GIBELLINI, Rosino. *Teológia XX. storočia*. Prešov : [s.n.], 1999. 543 s. ISBN 80-7165-223-7.
- STARK, Rodney. *The Rise of Christianity*. [s.l.] : [s.n.], Princeton University Press 1996. 156 s. ISBN 0-06-067701-5.
- HOŠEK, Pavel. Cesty feministické teologie. *Dingir*. 1.1.2008, č. 3, s. 87.
- HORSKÁ, Pavla. *Naše prababičky feministky*. [s.l.] : [s.n.], 1999. 124 s. ISBN 80-7106-380-0.
- KUSCHEL, K.J. *Teologie 20. století*. Vyšehrad, 1995, 464 s. ISBN 80-7021-074-5

internetové odkazy

- *Feminismus.cz* [online]. 2003- , 15.7.2009 [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <• <http://www.feminismus.cz/historie.shtml?x=115239>>.
- *Getsemany* [online]. 2006- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.getsemany.cz/node/817>>.
- MACHULA, T.. *Katolický týdeník* [online]. 2004- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=218>>.
- OPOČENSKÁ, J.. *Feminismus.cz* [online]. 2003- , 15.7.2009 [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <• <http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=115239>>.
- *Wikipedia* [online]. 2001- [cit. 2009-06-29]. Dostupný z WWW: <• <http://cs.wikipedia.org/wiki/Feminismus>>.

- NOVÁK, T.. • nb.vse.cz/kfil/eglogos/student/novak1.htm [online]. [2000-2009] [cit. 2009-06-28]. Dostupný z WWW: <• nb.vse.cz/kfil/eglogos/student/novak1.htm>. ISSN 1121-0442.
- PEREIRO, Teresa. Feministická teologie. *Teologické texty* [online]. 1994, č. 5 [cit. 2009-07-12], s. 150-153. Dostupný z WWW: <<http://www.teologicketexty.cz/casopis/1994-5/Feministicka-teologie/152>>.